

XIX ƏSRDƏ AZƏRBAYCANDA İCTİMAİ-SİYASİ VƏ ƏDƏBİ-DİNİ MÜHİT

Maqalədə XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatına dini nöqtəyi-nəzərdən nəzər salınır. Göstərilir ki, XIX əsr klassik üslubda yaranan Azərbaycan ədəbiyyatında dini mövzular olduqca geniş yer tutmuşdur. Bu mövzular XIX əsr ədəbiyyatında əsasən iki istiqamətdə meydana çıxmışdır. Bir irfan ədəbiyyatının xüsusiyətləri kimi, ikinci istiqamət isə məqalə ədəbiyyatının özünəməxsusluqları kimi. Göstərilir ki, XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında birinci istiqamət Seyid Əzimi Şivani, Əbilqasim Nəbati, ikinci istiqamət isə Mirzə Məhəmməd Tağı Qumri, Molla Hüseyn Daxil Marağayi, Əhülhəsən Raci, Məhəmməd Əmin Dilsuz Tabrizi, Hacı Rza Sərraf Tabrizi kimi şairlər təmsil etmişlər.

Açar sözlər: mənəviyyat, nəsr, publisistika, ədəbi-bədii təhqid, dramaturgiya

Mənbələrin verdiyi məlumata görə hələ XVIII əsrin birinci yarısından etibarən çar Rusiyasının Azərbaycanı marağı artmağa başladı. "Türkiyə tərəfindən özünü cənub sərhədlərində təhlükə hiss edən Rusiya dövləti Qafqazda mövqeyini möhkəmlətmək üçün müəyyən tədbirlərə əl atdı. 1722-ci ildə I Pyotr Azərbaycan, fars və ərəb dillərində manifest verdi; burada İrana tabe vilayətlərin əhalisinə əmin-amanlıq vəd olunurdu. Həmin il rus eskadrası Xəzər dənizinin sahilini ələ keçirmək məqsədilə Zaqafqaziyyəyə hərbi səfər təşkil etdi, əvvəlcə Dərbənd, sonra Bakı tutuldu" (1, 444).

1747-ci ildə Nadir şahın ölümündən sonra Azərbaycan xanlıqlara parçalandı və Azərbaycan torpaqlarında Quba, Talış, Qarabağ, Gəncə, Şəki, Şirvan, Naxçıvan, Bakı, Dərbənd, Tərbiz, Urmiyə, Ərdəbil, Maku, Marağa, Xoy və Qaradağ xanlıqları yarandı. Artıq əsrin sonlarına yaxın bu xanlıqlardan bəziləri ictimai-siyasi proseslərin nəticəsində Rusiyaya meyil edir, Rusiya ilə əlaqələr yaratmağa çalışırdılar. Məsələn, belə xanlıqlardan birinə XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatında görkəmli yer tutan, bütövlükdə Azərbaycan ədəbiyyatının, əgər belə demək mümkündürsə, müəyyən mənada istiqamətini dəyişən Molla Pənah Vəqifin vəziri olduğu Qarabağ xanlığına misal göstərmək olar. Belə ki, əgər XVIII əsrdə Çar Rusiyasının Azərbaycana olan səfərləri ararib xarakter daşıyırdısa, XIX əsrin əvvəllərindən artıq bu səfərlər davamlı olaraq planlı şəkildə işğalçılıq siyasətinə çevrildi. Və bu yürüşlərin nəticəsi kimi 1801-ci ildə Qazax və Şəmsəddin sultanlıqları, 1803-1804-cü illərdə Çar-Balakən icması və Gəncə xanlığı, 1805-ci ildə isə Qarabağ, Şəki, Şirvan xanlıqları Rusiyanın tərkibinə daxil edildi və yaxud da Rusiyanın təbəəliyini qəbul etdi. Təbii ki, Azərbaycanda baş verən bu proseslər, Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğal olunmasına Azərbaycanla əsirlər boyu iqtisadi-siyasi, mədəni-mənəvi əlaqələr qurmuş İran və Türk dövlətləri laqeyd qala bilməzdilər. Bu mənada, hələ XIX əsrin birinci yarısında İranla Rusiya və Türkiyə ilə Rusiyanın arasında 1805-1813-cü illərdə Rus-İran, 1806-1812-ci illərdə isə Rus-Türk müharibələri baş verdi. Qeyd edək ki, bu müharibələr zamanı Şərq ölkələri məğlub olaraq, 1806-cı illərdə Quba və Bakı xanlıqları, 1809-cu ildə isə Talış xanlığı Rusiyanın işğal altına düşdü. "Rusiya ilə İran arasında 1813-cü ildə bağlanan Gülistan sülh müqaviləsinə görə İran həmin xanlıqlara hər cür iddianı əl çəkməli oldu" (2, 23-24). Sonralar, yəni bu məğlubiyətlə bəzi olmayan İran 1826-1828-ci illərdə yenidən Rusiya ilə müharibə etdi ki, bu müharibənin də nəticəsi İran üçün mənfəi oldu. Belə ki, 1828-ci ildə Rusiya ilə İran arasında bağlanan Türkmənçay sülh müqaviləsinə əsasən, Naxçıvan və İrəvan xanlıqları da Rusiyanın tərkibinə qatıldı. (2, 23-24).

Beləliklə, gördüyümüz kimi, artıq XIX əsrin ilk illərindən etibarən Azərbaycanda yeni

bir ictimai-siyasi mühit formalaşır, Azərbaycan ənənəvi, min illər boyu birgə yaşadığı, camna, qanına hopmuş Şərq ruhundan, Şərq dövlətçiliyi ənənələrindən, Şərq mənəviyyatından ayrılaraq, yeni bir dünyagörüşlü cəmiyyətin, dövlətin, mənəviyyatının tərkibinə qatılır. Bu fakt isə özünü istər-istəməz, təbii ki, həyatın bütün sahələrində olduğu kimi, mənəviyyat, mədəniyyət, elm, təhsil, din, dövlət quruculuğu və s. sahələrində də göstərir. Təbii ki, ilk illərdə xalq kütlələri təbəəliyinə yeni qatıldıqları bu dövlətin üsul-idarəsinin, qayda-qanunlarını, mədəni aləmini qəbul edə bilmir, bununla bəzi bəzi. Buna görə də bəzən Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində xalq iğtişaşları, xalq üsyanları baş verir, lakin bu çıxışlar, bu üsyanlar çar dövləti tərəfindən amansızlıqla yatırılır.

Lakin çar üsul-idarəsinin bütün mənfəetlərinə və Çar Rusiyasının Azərbaycanı işğal etməsinə baxmayaraq, bu işğal Azərbaycana müəyyən mənada müsbət impulslar da verir. Belə ki, Azərbaycan artıq iqtisadi, mədəni, siyasi baxımdan təkcə Şərqlə deyil, Rusiya və Rusiya vasitəsilə eyni zamanda, Avropanın qabaqcıl nailiyyətlərinə yiyələnir və heç olmasa on azından orada baş verən mədəni-mənəvi hadisələrdən bəhrələndir. Azərbaycanı idarə edən zaman Azərbaycan xalqı Çar Rusiyasına çox şeyi güzəstə getdiyi kimi, bəzən Rus dövləti də Azərbaycana idarə etmək üçün müəyyən güzəştlərə getməli olur, Azərbaycanda ümumi mədəni səviyyəni qaldırmaq məqsədilə yeni üsullu məktəblər, müəyyən mədəniyyət ocaqları açır, kitablar nəşr etdirir və hətta dini məsələlərin rəsmi şəkildə müəyyən qayda-qanunla, nizamla idarə olunmasına çalışır. Məsələn, Rusiya dövləti Azərbaycanda rus dilini bilən kadrlara ehtiyacı ödəmək üçün rus dilində dünyəvi məktəblər açdı. Belə ki, "Zaqafqaziyyə məktəbləri haqqında 2 avqust 1829-cu il tarixli əsasnamaya görə, Şuşada, Şəkidə, Gəncədə, Bakıda, Şamaxıda, Naxçıvanda, sonra isə Zaqatala və Qubada qəza məktəbləri açıldı... Qəza məktəblərində iki-üç il ərzində rus və Azərbaycan dilləri, hesab, coğrafiya, tarix, hüsn-xətt və şəriət tədris edilirdi. Bu məktəblər azərbaycanlı uşaqların rus dili vasitəsilə rus və Avropa mədəniyyətləri ilə tanış olmalarında mühüm rol oynadı. Azərbaycan şeyxlərinə dünyəvi təhsil ruhunu gətirdi. Həmin məktəblərdə ilk Azərbaycan dili müəllimləri yetişdi" (2, 26).

Dövrün görkəmli ziyalıları da Azərbaycanda gedən bu prosesa biganə qalmır, müxtəlif kitablar çap etdirir, əlifba, müxtəlif qrammatika kitabları yazaraq, bu məktəblərdə tədrisin keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq və yüksəltmək istəyirdilər. Məsələn, belə müəllimlərdən və kitablar-dan Fazil xan Şeydanın ərəb, fars və Azərbaycan dillərinin müxtəlif qrammatikasını, Mirzə Şəfi Sadiqov və rus şərqşünası İ. Qriqorəyevin Azərbaycan dilində tərtib etdikləri məntuxəbat, İ. Qriqorəyevin ayrıca olaraq "Müsləmanlar üçün rus əlifbası", "Fars ədəbiyyatı haqqında mülahizə" adlı kitablarını, N. Demyantsev rəhbərliyi ilə hazırlanmış Azərbaycan dilində qiraət kitabını, rus dilində "Türk-tatar əlifbası"nı və başqalarını misal göstərmək olar. Təbii ki, bu kitablar təhsilin inkişafına bir başa kömək edir, kütləvi savadsızlığın ləğvində müəyyən rol oynayırdı. Qeyd etmək lazımdır ki, bütün bu proseslərin, yəni Azərbaycan dilinin əlifbası, qrammatikası haqqında olan tədqiqatların yekunu kimi 1839-cu ildə Kazanda Mirzə Kazım bəyin "Türk-tatar dilinin ümumi qrammatikası" kitabı meydana çıxdı ki, bu kitab da sonralar bir neçə dəfə nəşr olunmaqla bərabər, eyni zamanda, Azərbaycan dilinin, türk dilinin öyrənilməsinə mühüm hadisə oldu. Təbii ki, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda gedən bu mədəni prosesi ancaq məktəblərin açılması və dərsliklərin, qrammatika kitablarının çapı ilə məhdudlaşdırmaq olmaz. Belə ki, XIX əsrin 30-40-cü illərində Tiflisdə Azərbaycan dövrü mətbuatının ilk nümunələri meydana çıxdı. Qafqazda ilk rəsmi mətbuat orqanı "Tiflisskiye vedomosti" qəzeti 1829-cu ilin əvvəlindən həftədə bir dəfə də fars dilində çıxmağa başlayır... 1832-ci ildən isə "Tiflisskiye vedomosti" qəzeti Azərbaycan dilində də həftədə bir dəfə, vərəqin dördü birində 300 nüsxə tirajla nəşr olunmağa başlayır (2, 28).

Beləliklə, XIX əsrdə Azərbaycanda baş verən, yuxarıda qeyd etdiyimiz və yaxud da

etmədiyimiz mədəni hadisələr Azərbaycan xalqının həyatında nə qədər mühüm rol oynasalar da, əslində bu əsrdə Azərbaycan xalqı bütövlükdə Çar Rusiyasının işğal altında idi ki, xalqın geniş kütlələri də bu işğalla barışmış, digər sahələrdə olduğu kimi, mənəvi-mədəni sahədə də bu işğal qəbul etmirdilər. Ən azından poeziya, şeir vasitəsilə öz etirazlarını bildirməyə çalışır, klassik şeir ənənələrini davam etdirməklə, öz yaradıcıqlarında dini mövzulara bəzən daha çox yer verməklə hələ də Şərqa, öz köklərinə bağlı olduqlarını sübut etmək istəyirdilər. Buna görə də əgər belə demək və izah etmək mümkünə, bu zamandan etibarən Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrində müxtəlif məclislər, şeir, ədəbiyyat məclisləri yaranır, bu məclislərdə klassik Şərq ədəbiyyatının ənənələri davam etdirilirdi. Doğrudur, bu məclislərə toplanan şairlər əsasən Avropa, rus ədəbiyyatıyla əlaqəyə, tomasa can atsalar da, əslində bu məclislərə toplanan şairlərin böyük əksəriyyəti klassik şeir ənənələrini davam etdirməklə, bir növ Şərq ruhundan, Şərq mədəniyyəyindən ayrılmadıqlarını sübut etməyə çalışır, Şərq ədəbiyyatının onların yaradıcılığında hələ də aparıcı xətt olduqlarını vurğulamaq istəyirdilər. Məsələn, belə ədəbi məclislərdən Gəncədə Mirzə Şəfi Vazehin rəhbərliyi ilə yaranan "Divani-hikmət", Qubada Abbasqulu Ağa Bakıxanovun rəhbərliyi ilə yaranan "Gülistan", Ordubadda Fəqir Ordubadinin rəhbərliyi ilə yaranan "Əncümənüs-şüəra", Lənkəranda Mirzə İsmayıl Qasir tərəfindən yaranan "Fövçül-füsəha", Şamaxıda Seyid Əzim Şirvani tərəfindən yaradılan "Beytüs-sofa", Şuşada Xurşidbanu Natavan tərəfindən yaradılan "Məclisi-üns", yəni də Şuşada Mir Möhsün Nəvvab tərəfindən yaradılan "Məclisi-foramüşan", Bakıda Məhəmmədəğa Cürmi tərəfindən yaradılan "Məcməüs-şüəra" və başqa ədəbi məclislərin adlarını çəkmək olar (3).

Ümumiyyətlə, XIX əsrdə Azərbaycanda bədii ədəbiyyat böyük bir vüsətlə inkişaf edir, onun müxtəlif sahələrində, növ və janrlarda gözəl əsərlər meydana çıxırdı. Bu mənada, XIX əsrdə yaşayıb-yaratmış ədiblərimizdən, şairlərimizdən, yazıçılarımızdan gözəl əsərlər müəllifləri olan, XIX əsrdə Azərbaycan ziyahlığı, Azərbaycan mədəniyyətini təmsil edən, Azərbaycan mədəniyyətinin, ədəbiyyatının üfüqlərini genişləndirən və eyni zamanda, XIX əsrdə birbaşa Azərbaycan ədəbiyyatına xidmət edən yazıçı və şairlərdən Abbasqulu Ağa Bakıxanovun, Mirzə Şəfi Vazehin, İsmayıl bəy Qutqaşının, Qasım bəy Zakirin, Seyid Əbülfəqim Nəbatinin, Mirzə Fətəli Axundovun, Xurşidbanu Natavanın, Seyid Həməz Nigarinin, Seyid Əzim Şirvaninin, Həsən bəy Zərdəbinin, Nəcəf bəy Vəzirovun və yüzlərlə başqalarının adlarını çəkmək olar.

XIX əsrdə Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyətində Avropa estetikasına söykənən nəsr, publisistika, ədəbi-bədii tənqid, dramaturgiya və onun komediya və faciə növləri kimi yeni ədəbi növ və janrlar meydana çıxırsalar da, hələ bu əsrdə də poeziya ədəbiyyatda aparıcı xətt olaraq qalırdı. Bu mənada, tədqiqatçılar XIX əsr Azərbaycan poeziyasından danışarkən onun əsasən bir neçə ədəbi üsluba bölündüyünü söyləyirlər: klassik üslubda yaranan poeziya, şifahi xalq üslubunda meydana çıxan poeziya və satirik şeir.

XIX əsrdə xalq şeiri, folklor üslubunda meydana çıxan, heca vəznində yaranan poeziya xüsusi bir vüsətlə inkişaf edir. Qasım bəy Zakir, Məhəmməd bəy Aşıq, Kazım ağa Salik, Mücrim Kərim Vardani, Məlikbəlli Qurban, Navahlı Mirzə Baxış Nadim, Şəkili Hətəm, Şirvanlı Əhməd, Baba bəy Şakir, Əndəlib Qaracadağı, Aşıq Pəri, Seyid Əbülfəqim Nəbatı, Əbdürrəhmanəğa Şair, Mustafa Ağa Arif, Məhəmməd Xəlifo Aciz, Mehdi bəy Şoqaqi kimi və onlarla başqa şairlər, Xətayi, Aşıq Qurbanı, Aşıq Abbas Tufarqanlı, Əmani, Molla Pənah Vaqif, Molla Vəli Vidadi kimi şairlərin ənənələrini davam etdirir, onların üslubunda əsərlər yazır, məhəbbətin, eşqin əsasən real cizgilərini tərənnüm edirdilər.

Bu əsrdə poeziyada özünü göstərən digər bir üslub, satirik üslub isə daha çox Baba bəy Şakir, Qasım bəy Zakir, Mirzə bəxış Nadim və başqalarının şəxsində meydana çıxırdı ki, bu şairlərin də əsərlərində dövrün eybəcərlikləri, xüsusilə çar üsuli-idarəsinin məmurlarını, tənqid atəşinə tutulurdu. Doğrudur, XIX əsrdə Azərbaycan poeziyasında özünü göstərən bu üslublar,

yeni istər şifahi xalq ədəbiyyatı üslubunda, folklor üslubunda yaranan poeziya nümunələri və istərsə də satirik şeir, nə qədər inkişaf edib, XIX əsr poeziyasında müəyyən mövqə qazanmağa nail olsalar da, təbii ki, bütövlükdə XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatını, poeziyasını ilk növbədə klassik üslubda yaranan poeziya, klassik şeir təmsil edirdi. Başqa sözlə desək, XIX əsrdə də poeziyada kəmiyyət və keyfiyyət baxımından böyük üstünlük hələ də klassik üslubda yaranan poeziyanın tərəfindən idi. Belə ki, bu dövrdə klassik üslubda yaranan poeziyanı təbii ki, Mirzə Şəfi Vazeh, Qasım bəy Zakir və yüzlərlə başqa şairlərlə bərabər, ilk növbədə Seyid Əbülfəqim Nəbatı, Xurşidbanu Natavan və sözsüz ki, Seyid Əzim Şirvani təmsil edirdi. Bu şairlər öz yaradıcılıqlarında klassik şeir ənənəsinə tam sadiq qalmaqla bərabər, eyni zamanda, həmin ənənələri XIX əsrdə də davam etdirir, klassik şeirin irfani ideyalarını, irfani mahiyyətini, məzmununu XIX əsr şəraitində də əks etdirməyə çalışırdılar. Təbii ki, Əbülfəqim Nəbatı, Seyid Əzim kimi qüdrətli şairlər bu istəyə daha çox nail ola bilər, öz istedadları nəticəsində irfani, aşıqanə şeirin gözəl nümunələrini yaratmağı bacarırdılar. Beləliklə, onlar öz yaradıcılıqları vasitəsilə klassik şeirin mahiyyətini, ruhunu ölməyə qoymur, öz əsərlərində, öz dövrlərində bu ideyalara ehtya verir, irfan fəlsəfəsinin, vəhdətli-vücd fəlsəfəsinin ideyalarını davam etdirir və eyni zamanda, dinin mahiyyətini, islamın mahiyyətini xırdalamağa, açmaqla, onlara yenidən qayıtmaqla bu ideyaların da yaddan çıxarmalarına çalışır, dini fikirlərin geniş xalq kütlələri arasında yayılmasında bir növ vasitəçi olurdular. Doğrudur, Seyid Əbülfəqim Nəbatı, Seyid Əzim Şirvani kimi şairlər öz əsərlərində eşqin və irfani fikirlərin tərənnümündə klassik ənənələrə nə qədər riayət edib, onları tam dolğunluqla öz əsərlərində əks etdirənlər və həmin ideyalara sadiq qalsalar da, onların yaradıcılığında ararib başqa meyllərə də təsadüf olunurdu. Belə ki, məsələn, Seyid Əzim Şirvani klassik ideya və ənənələrə nə qədər sadiq bir şair olsa da, öz dövrünün mütərəqqi, açıqgözlü ziyalı kimi dövrünün tələblərinə də cavab vermiş, öz əsərlərində maarifçilik ideyalarını, elmi, təhsili geniş şəkildə təbliğ etmişdir. Eyni zamanda, Seyid Əbülfəqim Nəbatı da öz əsərlərində dini məzmunu, dini ideyaları nə qədər çox yer verib, bu fikirləri əsasən oruz vəznində meydana çıxarsa da, onun yaradıcılığında folklor üslubunda, xalq üslubunda yaranan şeir də böyük bir yer tutur ki, bircə bu istiqamət də onun yaradıcılığını və şəxsiyyətini daha da bütövləşdirir və kamilləşdirir.

Qeyd edək ki, XIX əsr poeziyasında meydana çıxan bütün bu üslublarla yanaşı bu dövr poeziyasında tədqiqatçıların bir o qədər də qətiyyətlə etiraf etmədikləri, XIX əsr poeziyasında ayrıca bir üslub kimi görmədikləri və onu əsasən klassik üslubda yaranan poeziyanın kölgəsində təqdim etdikləri bir üslub da vardır: bu da daha çox məqətl janrında, məqətl mövzusunda meydana çıxan və ədəbiyyat nəzəriyyəsi kitablarında daha çox mərsiyə ədəbiyyatı, mərsiyə janrı kimi tanınan məqətl ədəbiyyatıdır.

XIX əsrdə Azərbaycanda dini-mənəvi mühitdən danışarkən ilk növbədə onu demək lazımdır ki, bu dövrdə bu sahədə Azərbaycanda vəziyyət o qədər də sadə deyildi. Rus, Avropa mənəvi mühitinin təsiri artıq cəmiyyətdə özünü birbaşa şəkildə göstərirdi. Belə ki, hələ əsrin birinci yarısında Fridrix Bədnştet kimi missionerlər, avropalılar, dekabristlər Azərbaycana gəlir, bunun nəticəsində Mirzə Şəfi Vazeh, gənc Mirzə Fətəli Axundova onun din xadimi olmaq istədiyini bildikdən sonra ona "Səndəmi firıldaqçı və şarlatan olmaq istəyirsen?" sualını verir, əsrin ortalarında "Mən bütün dinləri puç və əfsanə hesab edirəm" deyən Mirzə Fətəli Axundov "Kəmalüddövlə məktubları"nı yazır və nəhayət, onları, dünya şöhrətli alim olacaq Dərbənd axundunun oğlu Mirzə Kazım bəy xristianlığı qəbul edir...Bəli, doğrudan da, bunlar hamısı faktıdır.

Lakin XIX əsrdə islam dini Azərbaycanda ictimai-siyasi, mədəni-mənəvi həyatında hələ də böyük nüfuz sahibi idi və çar hökuməti də bu faktla istər-istəməz razılaşmalı olurdu. Belə ki, mənbələrin verdiyi məlumata görə "1848-ci ildə Zaqafqaziya yaşayan 128.447 müsəlman

aılınsız 7360 molla xidmət göstərirdi və deməli, hər 17.4 ailənin payına 1 molla düşürdü. Təhsil üzərində inhisar orta əsrlərdən bəri "yeganə təhsilli sinif olan" ... ruhanilərin əlində qalmaqda idi. 1842-ci ildə Zaqafqaziya 713 məktəb – mollaxana vardı, onlarda 7306 şagird oxuyurdu. Ruhanilərin sərəncamındakı məktəblərdə təlim və tərbiyə dini xarakter daşıyırdı. Təhsil Quranın, dini kitabların, qışmon ərəb və fars dillərinin qrammatikasının öyrənilməsi əsasında qurulur, ayrı-ayrı fənlərdən verilən məlumat da ilahiyyətlə bağlı tədris edilirdi" (2, 26).

Nəhayət, ölkədə islam dininin nüfuzunu görə və dərk edən çar hökuməti hətta dini proseslərə müəyyən bir istiqamət vermək, onu idarə etmək üçün Azərbaycanca, Zaqafqaziya şəyxülislamı institutunun yaranmasına da razılıq verdi. "Türkmənçay" müqaviləsindən sonra Azərbaycanın şimal hissəsini öz təsir dairəsinə alan Çar Rusiyası Qafqazda dini məsələləri nəzərdə saxlamaq və şüa təriqətinə başçılıq etmək üçün 1823-cü ildə şəyxülislam vəzifəsini təsis etdi. Lakin çox keçmədi ki, çarizm 1832-ci ildə sünnü təriqətinə dini rəhbərlikdən ötrü müfti vəzifəsini də təsis etdi" (4, 136).

Beləliklə, gördüyümüz kimi, islam dini hələ cəmiyyətdə öz böyük nüfuzunu qoruyub saxlayır, həyatın bütün sahələrinə, mənəvi aləmin bütün dərinliklərinə nüfuz edirdi. Təbii ki, dövrün ədəbi prosesi də bu təsirdən kənarda deyildi. Bir qədər yuxarıda biz məqətl ədəbiyyatından danışarkən, onun XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında daha çox poeziya ilə bağlı olduğunu vurğulamışdıq. Amma əslində bu mövzu bütövlükdə Şərq, o cümlədən, Azərbaycan və eyni zamanda XIX əsr ədəbiyyatımızda da poeziya ilə yanaşı nəsr əsərlərində də meydana çıxmışdır ki, bu baxımdan təkcə elə XVI əsrdə Füzulinin bu mövzuda yazdığı "Haqiqətüs-südə" və XIX əsrdə Abbasqulu Ağa Bakıxanovun qələmə aldığı "Riyazül-qüds" əsərlərinin adlarını çəkmək kifayətdir.

Ümumiyyətlə, məqətl ədəbiyyatının tarixi və mövzusu olduqca qədimlərə dayanır. Məlum olduğu kimi, Kərbəla müsibəti, İmam Hüseynin şəhidlik zirvəsi haqqında yazılan əsərlər məqətl deyilir. Eyni zamanda, bu mövzulu əsərlər hələ bu hadisədən bir qədər sonra ilk dəfə ərəb ədəbiyyatında meydana çıxmağa başlamış, sonralar isə farsdilli və türkdilli xalqların ədəbiyyatlarında da özünə yer almışdır. Təbii ki, türkdilli ədiblər də sonralar bu mövzuya müraciət etmiş, bu mövzuda olduqca qiymətli əsərlər yazmışlar ki, bunlardan biri də Məhəmməd Füzulinin "Haqiqətüs-südə" əsəridir. Bu mənada, qeyd etdiyim kimi, A. Bakıxanov da XIX əsrin birinci yarısında bu mövzuda gözəl bir əsər qələmə almışdır. Bu baxımdan XIX əsrdə yaranan məqətl ədəbiyyatını təkcə poeziya ilə bağlamaq da düzgün olmazdı. Amma bu da faktdır ki, XIX əsrdə Azərbaycan poeziyasında, məqətl ədəbiyyatında, mərsiyə ədəbiyyatından danışarkən ilk növbədə Mirzə Məhəmməd Tağı Qumri, Molla Hüseyn Dəxil Marağayi, Əbülbəsin Raci yada düşür. Təbii ki, XIX əsrin şairlərindən Məhəmməd Əmin Dilsuz Təbrizi və Hacı Rza Sərraf Təbrizinin yaradıcılıqlarında da Kərbəla faciəsinin təsviri əsas yer tutur (5, 14-15). Qeyd edək ki, bu şairlər haqqında hələ Firudin bəy Kəçərli məlumat vermiş, onların gözəl şairlər olduqlarını xatırlamaqla bərabər, Kərbəla müsibəti barədə də qiymətli əsərlər yazdıqlarını söyləmişdir (6). Təbii ki, biz bu kiçik yazıda adları qeyd olunan bu şüirlərin yaradıcıları haqqında geniş şəkildə danışib, onları təhlil etmək fikrində deyilik. Amma hər halda onu demək istəyirik ki, bu şairlərin yaradıcılığı XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında dini ədəbiyyatın, dini mövzuların yaranması, yayılması, tərənnüm olunması ilə bir başa bağlıdır ki, XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında dini motivlərdən danışarkən bu şairlərin yaradıcılıqlarının üzərindən sükuatla keçmək və yaxud da onları nəzərə almamaq olmaz. Doğrudur, dini motivlər bir qədər yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Seyid Əbülfəqasim Nəbati, Seyid Əziz Şirvani, Seyid Həmzə Nigari və onlarla başqa şairlərin yaradıcılıqlarında da mühüm yer tutmuşdur. Lakin bu motivlər, bu mövzular bu şairlərin yaradıcılıqlarında daha çox irfan fəlsəfəsinin, ilahi eşqin tərənnümü zamanı xatırlanmışdır.

Beləliklə, XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında dini motivlərin işlənmə mövqeyinə baxdıqda burada əsasən iki istiqamət olduğunu görürük. Bunlardan biri Seyid Əziz Şirvani, Əbülfəqasim Nəbati, Seyid Həmzə Nigari yaradıcılıqlarında meydana çıxan, əsasən ilahi eşqin tərənnümünə xidmət edən dini motivlər və bir də ikinci istiqamət: Mirzə Məhəmməd Tağı Qumri, Molla Hüseyn Dəxil Marağayi, Əbülbəsin Raci, Məhəmməd Əmin Dilsuz Təbrizi, Hacı Rza Sərraf Təbrizinin və başqalarının yaradıcılıqlarında meydana çıxan məqətl ədəbiyyatının xüsusiyyətləri. Lakin təbii ki, bu bölgünün özü də şərti bölgüdür. Bu bölgülər arasında kəskin səd qoymaq, bircə o qədər də doğru olmazdı. Çünki biz məqətl ədəbiyyatı nümayəndələrinin yaradıcılıqlarında ilahi eşqin tərənnümü, rifanla bağlı fikirlər gördüyümüz kimi, eyni zamanda irfani fikirlərin tərənnümünü yaradıcılıqlarında əsas tutan şairlərin əsərlərində də eyni zamanda, məqətl ədəbiyyatının xüsusiyyətləri ilə qarşılaşırıq.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. III cild, Bakı, 2009
2. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. IV cild, Bakı, 2011
3. Poetik məclislər. Toplayanı və tərtib edən Nəsrəddin Qarayev. Bakı, 1987
4. Əlirza Qafarov. Şeyxülislam Allahşükür Paşazadə: Zamana sığmayan ömür. Bakı, 2018
5. Məhsün Nağısoy. Abbasqulu Ağa Bakıxanovun "Riyazül-Qüds" əsəri. Bakı, 2014
6. Firudin bəy Kəçərli. Azərbaycan ədəbiyyatı. II cild, Bakı, 1981

Bakı Avrasiya Universiteti
e-mail: taleh77@gmail.com

Taleh Hüseynov

THE SOCIAL AND POLITICAL AND LITERARY AND RELIGIOUS ENVIRONMENT IN AZERBAIJAN IN THE 19th CENTURY

The article deals with the Azerbaijani literature of the XIX century from a religious point of view. It is indicated that in the 19th century of Azerbaijani literature, which is created in the classical style, religious themes occupied an extremely wide space. In the literature of the XIX century, these topics arose mainly in two directions. One of them showed himself as a feature of educational literature "İrfan" (literally means knowledge, awareness), and the second direction - as a feature of literary art "Məqətl" genre (The lexical meaning of məqətl (المَقَاتِل) is "the place of killing or murder"). It is indicated that in Azerbaijani literature of the 19th century, the first direction was represented by poets Seyid Azim Shirvani, Abulgasim Nabati, and the second direction was represented by poets Mirza Mohammed Taghi Gumri, Molla Huseyn Dakhli Marağai, Abulgasan Raji, Mohammed Emin Dilsuz Tabrizi, Haji Rza Sarraf Tabrizi.

Keywords: spirituality, prose, publicity, literary and art criticism, drama

Талех Гусейнов

ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ И ЛИТЕРАТУРНО-РЕЛИГИОЗНАЯ СРЕДА В АЗЕРБАЙДЖАНЕ В XIX ВЕКЕ

В статье азербайджанская литература XIX века рассматривается с религиозной точки зрения. Указывается, что в литературе Азербайджана XIX века, создаваемой в классической манере, религиозные темы занимали чрезвычайно широкое место. В литературе XIX века эти темы возникли в основном в двух направлениях. Одно из них проявилось, как особенности просветительской литературы, а второе направление - как своеобразие мэтэл литературы. Указывается, что в азербайджанской литературе XIX века первое направление было представлено Сейид Азимом Ширвани, Абулгасымом Набати, а второе - такими поэтами, как Мирза Махаммед Таги Гумри, Молла Гусейн Дахли Мараган, Абулгасан Раджи, Махаммед Эмин Дильсуз Табризи, Гаджи Рза Сарраф Табризи.

Ключевые слова: *духовность, проза, публицистика, литературная и художественная критика, драма*

(Filologiya üzrə elmlər doktoru Hüseyn Həşimli tərəfindən təqdim edilmişdir)

<i>Daxilolma tarixi:</i>	<i>İlkin variant</i>	<i>04.03.2019</i>
	<i>Son variant</i>	<i>20.05.2019</i>